

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 26.10.2024
Kabul/Accepted: 04.11.2024
DOI: 10.17822/omad.1574029

Atf/Citation: Özerden, Seden ve Hacer Arslan Kaya. "Karadağ'daki Osmanlı Dönemi Kültürel Miras Varlıkları: Akova Camilerinden Örnekler". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 737-749.

Seden ÖZERDEN

(Dr. Öğr. Üyesi), Uluslararası Fırat Üniversitesi / KKTC, sedenozerden@gmail.com, 0000-0002-2484-9856

Hacer ARSLAN KALAY

(Doç. Dr.), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Türkiye, hacerkalay@yyu.edu.tr, 0000-0002-4203-8352

Karadağ'daki Osmanlı Dönemi Kültürel Miras Varlıkları: Akova Camilerinden Örnekler

The Cultural Heritage Assets of the Ottoman Period in Montenegro Examples from the Bijelo Polje Mosques

Öz: Bu makale Akova'daki camilerden örneklerle Osmanlı Dönemi'ne ait kültürel miras varlıklarından Karadağ'da inşa edilen camileri konu edinmiştir. Osmanlı Devleti günümüz Karadağ sınırları içinde yer alan şehirlerde çok sayıda cami inşa etmiştir. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin Karadağ'ın Sancak bölgesinde bulunan Akova şehrinde inşa ettiği camilerden örnekler olarak bölgedeki somut kültürel miras varlıklarından Osmanlı camilerinin mimari özelliklerini ve tarihi gelişimlerini ortaya koymaktır. Makalede Karadağ arşivinden, vilayet salnamelerinden ve literatürden istifade edilmiştir. Öncelikle Karadağ ve çalışmanın odak noktasını oluşturan Akova hakkında coğrafi ve tarihî bilgiler verilmiştir. Ardından Osmanlı Devleti'nin Akova'da inşa ettiği camiler hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışma kapsamında yapılan araştırmada Osmanlı hâkimiyeti boyunca Akova'da inşa edilen 14 cami tespit edilmiştir. Literatürde ismi geçen 13 cami bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada literatürden farklı olarak 14. caminin ismi tespit edilmiştir. Çalışmada Osmanlı Devleti'nin Akova'da inşa ettiği 14 camiden Bistrica Camii, Gradska Camii, Sutivan Camii ve Rasovu Camii örnek cami olarak incelenmiştir. Söz konusu camilerin inşa tarihleri ile restorasyonları hakkında bilgi verilmiş, ardından camilerin mimari özelliklerinden bahsedilmiştir. Sonuç kısmında ise Akova'daki camilerin klasik Osmanlı camileri ile kıyaslaması yapılarak bu önemli kültürel değerlerin ileriki kuşaklara aktarımı ve aynı zamanda kültür turizmi kapsamında turizme kazandırılması yönünde görüş ve önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Camileri, Karadağ Camileri, Akova Camileri, Bistrica Camii, Gradska Camii, Sutivan Camii, Rasovu Camii

Abstract: This article discusses the mosques built during the Ottoman period in Montenegro, using examples from the mosques in Bijelo Polje. The Ottoman Empire constructed numerous mosques in cities that are now part of present-day Montenegro. The aim of this study is to present examples of the mosques built by the Ottoman Empire in the city of Bijelo Polje, located in the Sancak region of Montenegro, in order to highlight the architectural features and historical developments of Ottoman mosques as tangible elements of the region's cultural heritage. The article draws on sources such as the Montenegro archives, province almanacs, and literature. It first provides geographical and historical information about Montenegro and Bijelo Polje. Then, it discusses the mosques built by the Ottoman Empire in Bijelo Polje. Through the research conducted, 14 mosques built during Ottoman rule in Bijelo Polje were identified, one more than mentioned in the literature. The mosques Bistrica, Gradska, Sutivan, and Rasovu are examined as sample mosques. Information on their construction dates and restorations is provided, followed by a discussion of their architectural features. In the conclusion section, a comparison is made between the mosques in Bijelo Polje and classical Ottoman mosques, and recommendations are provided for the preservation of these significant cultural assets for future generations, as well as for their integration into cultural tourism.

Key Words: Ottoman Mosques, Montenegro Mosques, Bijelo Polje Mosques, Bistrica Mosque, Gradska Mosque, Sutivan Mosque, Rasovu Mosque

Extended Abstract

During their dominance in the Balkans, the Ottomans brought many works of art to the region that were based on Ottoman beliefs and aesthetics. In today's Balkan geography, which includes 11 countries, there are thousands of structures from the Ottoman period built for

religious, commercial, military, educational, social, and other purposes in cities, towns, villages, and roads. These structures include mosques and masjids, as well as tombs, dervish lodges, monasteries, churches, elementary and high schools, madrasas, bridges, clock towers, baths, fountains, gunpowder magazines, fortresses, caravanserais, covered markets, and similar structures serving different purposes.

One of the regions that serves as evidence of the Ottoman presence in the Balkans is Montenegro. Montenegro reached its present borders through border changes in 1859, 1878, and 1913. In the current borders of Montenegro, it is observed that many different functional buildings were made available to the public during the Ottoman period. The most important and widespread of these buildings are the mosques. There is evidence of the presence of 163 mosques and 8 masjids built during the Ottoman period in Montenegro. However, many of these mosques have been destroyed due to natural disasters, fires, attacks by Chetniks, and neglect. Therefore, the number of mosques that have reached the present day through repair or reconstruction is 89. In Bijelo Polje, an important place in Montenegro and the focus of this study, there are 14 mosques built during the Ottoman period. The number of mosques that have reached the present day is 11.

This article discusses the mosques built by the Ottoman Empire in Montenegro, using examples from the mosques in Bijelo Polje. The Ottoman Empire built many mosques in cities located within the present borders of Montenegro. The aim of this study is to present the architectural features and historical developments of Ottoman mosques in the region by providing examples from the mosques built by the Ottoman Empire in Montenegro. The article makes use of Ottoman archives and literature. Firstly, geographical and historical information about Montenegro and Bijelo Polje is provided. Then, the Bistrica Mosque, Gradska Mosque, Sutivan Mosque, and Rasovu Mosque, four mosques built by the Ottoman Empire in Bijelo Polje, are examined as sample mosques.

Finally, views and recommendations are provided regarding the prevention of the loss of these cultural assets, their transmission to future generations, and their utilization within the scope of cultural tourism to contribute to the region's economy at both micro and macro levels.

Giriş

Toplumların etnik kimliklerinin belirlenmesinde en önemli yapı taşlarından biri olarak karşımıza çıkan kültür, geçmiş nesillerden günümüze ulaşan ve yaşanan coğrafya ile harmanlanarak oluşan tüm somut ve somut olmayan birikimleri kapsamaktadır.¹ Yöre halklarına ait yaşam şekilleri, ortak kültürlerin oluşmasını şekillendirirken kültürün korunarak ileriki kuşaklara aktarımı ise sahip olunan bu kültürün yaşatılmasını, dolayısıyla unutulmamasını sağlamaktadır. Kuşaktan kuşağa yazılı ya da sözlü olarak aktarılan kültürel miras değerleri, toplumların tarih sahnesinden silinmesini engelleyen en önemli etkenlerden biridir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti tarih sahnesinde yüzyıllarca başrol almış, dünya yönetimine aday olacak nitelikte yaptığı fetihlerin yanı sıra fethettiği bölgelere kazandırdığı kültürel miras varlıkları ile dünyaya Osmanlı'nın sanatsal anlayışı başta olmak üzere sahip olduğu kültür hakkında önemli kaynaklar sunmuştur.

Osmanlı Devleti, Balkanlardaki hâkimiyeti esnasında kendi inanç ve estetiğine bağlı birçok sanat eserini bölgeye kazandırmıştır. Günümüz Balkan ülkelerinde köy, kasaba, şehir ve şehirler arası yolların üzerinde ticari, kültürel, dinî, eğitimsel, sosyal ve askerî ve benzeri amaçlarla kullanılmak üzere bu dönemde inşa edilmiş binlerce yapı bulunmaktadır.² Bunlar arasında başta

¹ Unesco Millî Komisyonu, (2003). "Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?", erişim tarihi: 22.09.24 par.1 <https://www.unesco.org.tr>

² Mehmet Zeki İbrahimgil ve Hamza Keleş, "Balkan Ülkelerinde Osmanlı Eserleri Üzerine İstatistikî Değerlendirme", *Akdeniz Sanat Dergisi*, Cilt: 13, Özel Ek Sayı (2019): 515; Ömer Turan ve Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler* (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., 2004).

camii ve mescit olmak üzere türbe, tekke, zaviye, manastır, kilise, sıbyan / iptidai mektebi, medrese, köprü, saat kulesi, hamam, çeşme, baruthane, kale, kervansaray, bedesten ve bunlara benzer farklı amaçlara hitap eden yapılar bulunmaktadır.³ Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki sanatsal mirası, hem imparatorluğun ihtişamını hem de bölgenin benzersiz özelliklerini yansıtan kültürel etkilerin bir sentezini oluşturmaktadır. Bu sentez, Osmanlı Devleti'nin sanatsal geleneklerine bağlı kalırken Balkan halkının kimliğini koruyan özgün bir sanat formu yaratmıştır. Balkanlardaki Osmanlı mimarisi, Osmanlı Devleti'nin kalıcı mirasının en önemli kanıtları olarak karşımıza çıkmaktadır. Camii, köprü ve hamam gibi yapılar yalnızca dinî ve toplumsal amaçlara hizmet etmekle kalmayıp aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin mimari ustalığını da sergilemektedir. Hatta Balkanlardaki yerli zanaatkarlar Osmanlı'ya ait çeşitli teknikleri benimseyerek geleneksel Balkan motiflerini içeren bölgesel stillerin kurulmasını sağlamışlardır.⁴

Osmanlı döneminde bazı yerleşim alanlarında külliye inşaa edilerek mahalleler ve ardından şehirler oluşturulmuştur. Genellikle şehir merkezlerinde çok amaçlı ve Osmanlı mimari tarzını yansıtan eserler inşaa edilmiştir. Bu eserler sayesinde Balkanlarda yeni bir medeniyet meydana getirilmiştir.⁵

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığının kanıtı niteliği taşıyan eserleri inşaa ettiği bölgelerden biri de kuşkusuz Karadağ'dır. Çalışma kapsamında Osmanlı Devleti'nin Karadağ'da inşaa ettiği tüm eserler değil, sadece camiler değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Karadağ'da inşaa ettiği camilerin mimari özelliklerini Akova'daki dört camii örneğinde ele almaktadır. Çalışmanın odak noktası Osmanlı döneminde Akova'da inşaa edilen Bistrica Camii, Gradska Camii, Sutivan Camii ve Rasovu Camii'dir.

Adriyatik Denizi kıyısında yer alan Karadağ; Hırvatistan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Kosova ve Arnavutluk ile komşudur. Karadağ, Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı hâkimiyetine girip⁶ 1878 Berlin Antlaşması'na kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır.⁷ Karadağ günümüzdeki sınırlarına üç farklı dönemde ulaşmıştır. 1859 yılına kadar Cetinje ve çevresinden ibaret olan Karadağ, 1858 yılında yapılan Grahovo Savaşı'ndan sonra 1859 yılında imzalanan antlaşmayla sınırlarına Grahovo ve çevresini katmıştır. İkinci sınır değişimi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Berlin Antlaşması ile Karadağ; Padgorica, Nikşiç, İşpozi, Zablyak ve çevrelerini topraklarına katmıştır. Yine bu antlaşma kapsamında Karadağ'a Plav ve Gusinje yerine Bar ve Ulcinj (Ülgün) şehirleri Karadağ'a verilmiştir. Sınırları son olarak 1912-1913 Balkan Savaşları sonucunda genişleyen Karadağ; I. Balkan Savaşı sonrasında Taşlica (Pljevlja), Akova (Bijelo Polje), Berane, Plav, Gusinje ve Rožaje şehirlerini sınırlarına katarak bugünkü sınırlarına ulaşmıştır.⁸ Karadağ günümüzde 13.812 km² yüzölçümüne ve 637.000 nüfusa sahip küçük bir Balkan ülkesidir.

³ Mustafa Özer, "Balkanlarda Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 12 Cilt, 13 (2016): 125.

⁴ Bu konuda detaylı bir analiz için bkz. Caner Sancaktar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki Kültürel ve Demografik Mirası", *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, No. 2, (Ekim 2012): 53-87; Michiel Kiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone: CS326 (Variorum Collected Studies) Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone*, (Aldershot: Variorum, 1990).

⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya II* (3. Kitap), (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2000). Mehmet Ali Eroğlu, "Karadağ Rožaje Kuçanska Camisi 'Ahretlik' Kilim Dokumaları", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/27, (2023): 330; Gordana Rovčanin Premović, "Expansion of the Planned City in Relation to the Historic Urban Structure Case Study Podgorica, Montenegro", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 7/18, (2020): 347-358.

⁶ Abidin Temizer, "Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetine Dair", *Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III*, Sayı 8 (2015):3007.

⁷ Abidin Temizer ve Marijan Premovic, "Montenegro under Ottoman Rule (1497-1697)", *Hiperborea*, Vol. 8, No. 1, (2021): 2-3.

⁸ Abidin Temizer, "Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1913)", (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2007) 41-49. Abidin Temizer, "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)", (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2013) 14-20.

Bugünkü Karadağ sınırları dikkate alındığında Osmanlı döneminde farklı işlevli birçok yapı halkın hizmetine sunulmuştur. Bu yapılardan en önemli ve yaygın olanı camilerdir. Çeşitli kaynaklarda, Karadağ'da yer alan ve Osmanlı döneminde inşa edilen 163 cami ve 8 mescidin varlığı bilinmektedir. Ancak bunların çoğu doğal afetler, yangınlar, Çetniklerin saldırıları ve bakımsızlık gibi nedenlerle yıkılmışlardır. Bu nedenle onarım veya yeniden inşa ile günümüze ulaşan cami sayısı 89'dur.⁹ Bu çalışmanın alanını oluşturan ve Karadağ'da önemli bir yeri olan Akova'da, Osmanlı döneminde inşa edilen 14 cami bulunmaktadır. Bu camilerden günümüze ulaşanların sayısı 11'dir. Çalışma kapsamında tamamen yıkılıp yeniden inşa edilen 4 cami ele alınmıştır.

1. Akova

Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan Kuzey Karadağ'daki Sancak bölgesinin bir parçası olan Akova'nın bir yerleşim yerinden uzak kırsal bir alan olduğunu söylemek gerekir. Akova'nın günümüzdeki adı olan Bijelo Polje, tarihî vesikalarda ilk defa 1589 yılında geçmektedir. Bu tarihlerde Bijelo Polje bir yerleşim yeri değil, bir kervan durağı statüsündedir. Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurmasından sonra Bijelo Polje bir yerleşim yerine dönmeye başlamıştır. İslam'ın bölgeye girişi dinî bir dönüşüm ile birlikte mimari bir dönüşümü de temsil etmektedir çünkü Osmanlılar hem ibadet yeri hem de idari güçlerinin sembolü olarak hizmet veren bir dizi cami inşa etmişlerdir. Camilerin inşası, Osmanlıların mevcut Hristiyan nüfusların yanında bir Müslüman topluluğu kurma amacının da temelini oluşturmuştur.

Akova'nın kaderi 12. yüzyılda inşa edilmiş olan St. Peter Kilisesi'nin¹⁰ 1640'da Fethiye ismiyle camiye dönüştürülmesiyle değişmiştir. Akova, Fethiye Camii'nin ibadete açılmasıyla birlikte çevresine evler yapılmak suretiyle kasabaya dönüşmüştür.¹¹ Akova'nın bulunduğu bölge Osmanlı hâkimiyetine girince Bihor nahiyesi kurulmuş ve Akova da bu nahiyenin sınırları içinde kalmıştır. Akova daha sonra bir kazaya dönüşen Bihor'a bağlanmıştır. Bijelo Polje 1717 yılından sonra Akova ismini almıştır. Akova 19. yüzyıl kaynaklarına göre Yenipazar Kaymakamlığına bağlı özerk bir kadılık statüsündedir. Akova, 1857 yılında Yeni Pazar sancağına bağlı bir kaza statüsü¹² almıştır. Bosna Vilayet Salnamesi'ne göre Akova 1867 yılı itibarıyla Yenipazar sancağına bağlı bir kaza olarak geçmektedir.¹³

Akova mimari açıdan, Osmanlı'nın bölgeyi imara açması ile birlikte giderek klasik Doğu tipi kentlere benzemeye başlamış ve oryantal küçük bir kasabayı andırmıştır.¹⁴ Akova'nın mimari açıdan erken dönem Osmanlı mimari özelliklerine sahip olduğu söylenebilir. Günümüzde Akova merkezinde ve köylerinde Osmanlı döneminde yapılmış çok sayıda cami, kilise, dükkân, fırın, değirmen, okul vs. olarak kullanılan binaların varlığı görülmektedir.¹⁵

Akova'nın kuruluşu, 12. yüzyılda inşa edilmiş olan St. Petra Kilisesi'nin 1640 yılında Osmanlılar tarafından camiye dönüştürülmesine dayanmaktadır. Fethiye adını alan bu ilk cami ile birlikte şehir hızla gelişmeye başlamış ve zamanla Fethiye Camii'nin etrafına Müslüman nüfus yerleşmiştir. Akova daha sonra Balkan Savaşları neticesinde Karadağ sınırlarına dâhil olmuştur.¹⁶

⁹ Abidin Temizer ve İbrahim Serbestoğlu, "Karadağ'da Osmanlı Dönemi Camileri", 8th *International Symposium on Balkan History Studies Culture, Architecture and art in the Balkans (September 1st-4th, 2022, Istanbul/Türkiye) Proceeding Book-V.1* içinde (Lyon: Livre de Lyon, 2022), 4-5.

¹⁰ Kenneth Morrison, *Montenegro, A Modern History*, (London: I. B. Tauris, 2009), 6.

¹¹ *1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi*, 472

¹² *1867 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna*, 62

¹³ 1284 Tarihli Bosna Vilayet Salnamesi, 62; Temizer, "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı", 34.

¹⁴ Raif Hajdarpašić, *Bosna i Bošnjaci Bihora*, (Srednja grafička škola: Sarajevo. 1997), 54

¹⁵ Abidin Temizer, "Osmanlı'nın Balkanlarda Kurduğu Bir Şehir: Akova", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri* içinde Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017) 1357.

¹⁶ Abidin Temizer, "Montenegro in the First Balkan War", *Annals of the Academy of Romanian Scientists Series on History and Archeology*, Volume 5, Number 1, (2013): 72-73.

Fethiye Camii dışında Akova'da çok sayıda caminin yapıldığı bilinmektedir. Ancak camilerin sayıları hakkında kaynaklar muhtelif rakamlar telaffuz etmektedirler. Fethiye Caminin yanı sıra 17. yüzyılın ikinci yarısında Yusuf Camii, Haznedar Mehmed Ağa Camii, İdrizoviçler Camii ve Çarşı Camii gibi pek çok cami inşa edilmiştir. Ayrıca Akova'ya bağlı Gubavaç, Rasovu, Sutivan, Bioča, Lozna, İvanje ve Bistrica gibi birçok köyde cami inşa edilmiştir.¹⁷

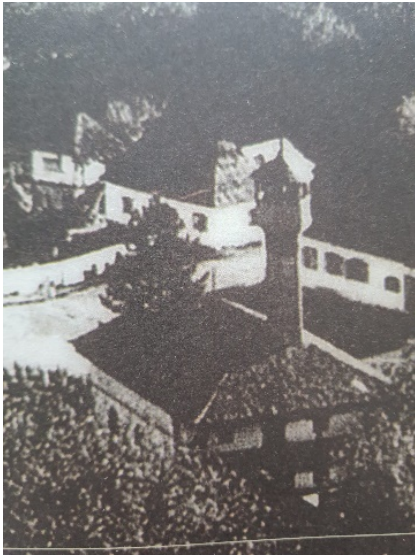
Literatür araştırmasında Akova'da inşa edilen camilerin sayısı muhtelif gösterilmekle birlikte en fazla 13 caminin ismine rastlanmıştır. Ancak 1294 / 1877 tarihli Salnâme-i Vilayet-i Bosna'ya göre Akova kazasında 14 cami bulunmaktadır.¹⁸ Bu çalışma kapsamında yapılan arşiv ve literatür araştırmasında Osmanlı döneminde Akova'da 14 caminin inşa edildiği tespit edilmiştir. Literatürden farklı olarak Hacı Osman Camii ismi tespit edilerek Salnâme-i Vilayet-i Bosna'da zikredilen 14 caminin isimleri tamamlamıştır. Bu camilerden 4 tanesi günümüze ulaşamamıştır. Bu camiler Hamidiye Camii, Hazinedar Mehmet Ağa Camii, Hadžidanuša-Čaršijska Camii ve Hacı Osman Camii'dir.

Akova'nın fethinden sonra kiliseden camiye dönüştürülen Fethiye Camii Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesiyle tekrar kiliseye dönüştürülmüştür. Yapı bugün kilise olarak kullanılmaktadır. Haydar Paşa Camii'nin sadece minare ile duvarlarının bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Yeniden inşa edilen diğer camiler¹⁹ ise günümüzde kullanılmaktadır. Akova'daki camilerden yıkılanlar genellikle Balkan Savaşları ile II. Dünya Savaşı yıllarında Çetnikler tarafından yakılmıştır. Çetniklerin sadece 1943 yılında yaktıkları cami sayısı 8'dir.

1. Akova'da Bulunan Osmanlı Dönemi Camilerinden Örnekler

1.1. Bistrica Camii

Bistrica Camii ilk olarak, 19. yüzyılın ilk yarısında Akova'da bulunan Abdul beg Hasanbegović tarafından bağışlanan arazi üzerine inşa edilmiştir.²⁰ 20 Ocak 1931 tarihli bir belgede bu camiden bahsedilmektedir. Belgede caminin yapı durumunun iyi olduğu ve vakıf gelirlerinin olduğu belirtilmiştir.²¹ 1943 yılında Çetnikler tarafından yakılan cami 1970 yılında temelleri üzerinde yeniden inşa edilmiş, 1997 yılında tadilatından geçirilmiştir.²²

Görsel 1. Eski Bistrica Camii

Kaynak: Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, s.133.

Görsel 2. Bistrica Camii

Kaynak: Abidin Temizer

¹⁷ Temizer, "Osmanlı'nın Balkanlarda Kurduğu Bir Şehir: Akova", 1357-1358.

¹⁸ 1294/1877 Tarihli Salnâme-i Vilayet-i Bosna, 124.

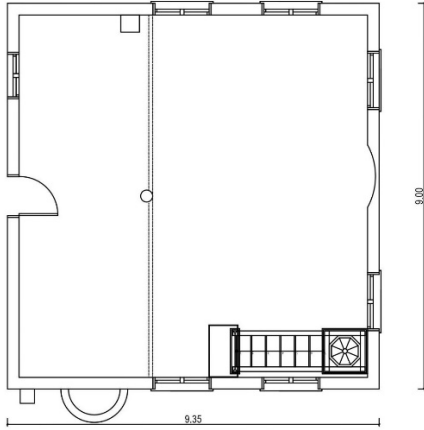
¹⁹ Bistrica Camii, Gubavaç Cami, Rasovu Camii, Korita Cami, İvanje Cami, Bioča Cami

²⁰ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, (Podgorica: Almanah, 2001), 34.

²¹ Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

²² Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 134.

Bistrica Camii'nin orijinal yapısı 1943 yılında yıkıldığından, günümüze ulaşan binası, temelleri üzerinde 1970 yılında tekrar inşa edilen yapıdır. Kare planlı, tek mekânlı ve kırma çatılı olan camiye kuzey cepheden, ahşap küçük bir kapıdan girilmektedir. Beton malzemeden, kaideli ve tek şerefeli bir minaresi bulunan caminin küçük bir de haziresi mevcuttur. Sade bir niş şeklinde yapılan mihrabın sade bir kavsara ve çerçevesi bulunmaktadır. Mihrabın batısında bulunan ahşap minberin üstü külahlıdır. Kaide dışında tüm ögelere sahip olan minber bitkisel ve hilal gibi süslemelere sahiptir. Caminin iç kısmında beton direkli ve ahşap korkuluklu bir kadınlar mahfili bulunmaktadır. Aydınlatma için yapıda sekiz adet pencere ve avize bulunmaktadır. Camide son cemaat yeri bulunmamaktadır.

Şekil 1. Bistrica Camii Planı
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 3. Bistrica Camii'nin minber ve mihrabı
Kaynak: Abidin Temizer

1.2. Gradska (Jusufa) Cami

Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemekle birlikte 1741 yılında inşa edildiği tahmin edilen bu caminin ilk yeri Jabučino köyüdür.²³ Caminin bahçesinde Hafız Mustafa Gušmirovića'nın mezarı bulunduğundan cami Gušmirska Camii olarak da anılmaktadır. Cami Osmanlı Devleti'nin Karadağ'daki hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Akova'ya 5 km uzaklıktaki Jabučino köyünden bugünkü yerine (Akova merkeze) taşınarak yeniden inşa edilmiştir.²⁴ 20. yüzyılın ilk çeyreğinde cami vakfının Akova'da bir tarlası, bir mektebi ve yıllık toplam geliri 900 dinar olan üç haziresi olduğu bilgisi arşivlerde bulunmaktadır.²⁵ 20 Ocak 1931 tarihli bir belgede bu camiden bahsedilmektedir. Belgede caminin yapı durumunun iyi durumda olduğu ve vakıf gelirlerinin olduğu belirtilmiştir.²⁶

²³ Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 124.

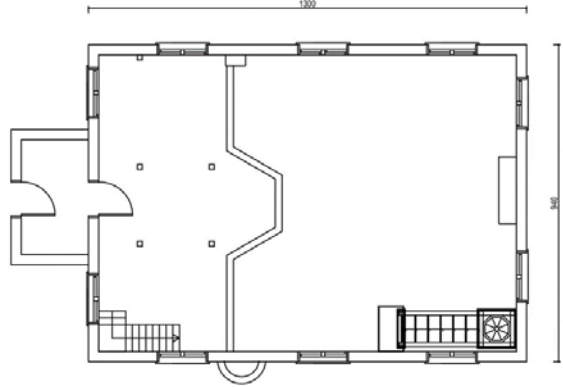
²⁴ Fatih Hadžić, *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku*, (Avlija: Rožaje, 2013), 249.

²⁵ Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore Između Prošlosti i Sadašnjosti*, (Podgorica Almanah, 2010), 110; Jovo Medojević, *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*, (Podgorica: Almanah, 2003), 27.

²⁶ Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

Görsel 4. Gradska Camii
Kaynak: Abidin Temizer

Şekil 2. Gradska Camii Planı
Kaynak: Abidin Temizer

Dikdörtgen planlı ve tek mekânlı cami; kırma çatılı, kubbesiz ve düz tavanlıdır. Beton malzemeden yapılmış tek şerefeli ve kaideli bir minaresi bulunmaktadır. Camiye kuzey kısımdan küçük ahşap bir kapıdan girilmektedir. Giriş kapısının üstünde besmele yer almaktadır. Caminin mihrabı basit bir çıkıntı ile oluşturulmuş sade bir niş şeklindedir. Sade bir çerçevesi bulunmaktadır. Alınlıkta esmayihüsna yer almaktadır. Caminin minberi ahşap ve külahlıdır. Minberde kaide dışında tüm öğeler bulunmaktadır. Camide ahşap direklerle harime bağlanmış yine ahşap korkuluklu kadınlar mahfili vardır. Pencere ve avize ile aydınlatılan ve son cemaat yeri bulunmayan yapının küçük bir haziresi mevcuttur.

Görsel 5. Gradska Camii mihrap ve minberi
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 6. Kadınlar Mahfili
Kaynak: Abidin Temizer

1.3. Sutivan Camii

Cami 1870 yılında inşa edilmiştir.²⁷ 20 Ocak 1931 tarihli bir belgede caminin yapı durumunun iyi olduğu bilgisi bulunmaktadır.²⁸ 1943'te II. Dünya Savaşı sırasında yakılmıştır.

²⁷ Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 126.

²⁸ Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

1972'de tadilatına başlanan cami 20 Temmuz 1973'te yeniden ibadete açılmıştır. Cami bu tarihten sonra birkaç kez rehabilite edilmiştir. Ancak harabe durumundan dolayı 28 Mayıs 2004 tarihinde yıkılmış ve aynı yıl yenisi aynı temelleri üzerine inşa edilmiştir.²⁹

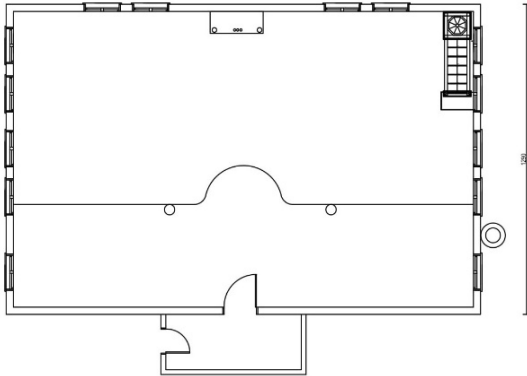

Görsel 11. Sutivan Camii (2004'ten önce)
Kaynak: Bajro Agovic, *Džamije u Crnoj Gori*, s.126.

Görsel 12. Sutivan Camii
Kaynak: Abidin Temizer

Dikdörtgen planlı ve tek mekânlı yapının ana mekânı beşik tonozla örtülüdür. Tek şerefeli ve kaideli bir minaresi mevcuttur. Küçük bir girişi olan camide aydınlatma amaçlı çok sayıda pencere bulunmaktadır. Mihrap ahşap malzemedен çıkıntı şeklinde bir niş olarak tasarlanmıştır. Mihrabın üst köşelerinde “Allah” ve “Muhammed” yazılı iki adet levha yer almaktadır. Bitkisel süslemenin yer aldığı mihrabın kavsarasında mukarnas süsleme bulunmaktadır. Ahşap külahlı minberde oyma tekniği ile yapılmış bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Minberde kaide dışında tüm öğeler bulunmaktadır. Harim kısmına beton direklerle bağlanmış, demir korkuluklu bir kadınlar mahfili yer almaktadır. Caminin yanında haziresi yer almaktadır.

Şekil 3. Sutivan Camii Planı
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 13. Sutivan Camii mihrap ve minberi
Kaynak: Abidin Temizer

²⁹ Agović, *Džamije u Crnoj Gori*,.126.

1.4. Rasovu Camii

Osmanlı kaynaklarında adı geçen Rasovu Camii'nin ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte 1921 yılında Çetnik lider Kosta Pecanac'ın adamları tarafından yakıldığı bilgisi bulunmaktadır.³⁰ Yeniden inşa edilen cami hakkında 20 Ocak 1931 tarihli bir belgede yapı durumunun iyi olduğu bilgisi verilmişse de³¹ yapının 1943 yılında tekrar yakıldığı bilinmektedir. 1992 yılında cami yeniden inşa edilmiştir. Daha sonra camiye 46 metre yüksekliğinde bir de minare eklenmiştir.³²

Görsel 16. Rasovu Camii
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 17. Rasovu Camii İç Mekân
Kaynak: Abidin Temizer

Rasovu Camii, kuzey-güney doğrultusunda tasarlanmış tek kubbeli bir camidir. Camiye kuzey kısmından sütunlarla üçe ayrılmış son cemaat yerinden girilmektedir. Giriş kısmının üzerinde pencereler yer almaktadır. Caminin güneyinde bulunan mihrap beden duvarından dışa taşkın bir niş şeklinde tasarlanmıştır. Mihrabın sağ ve solunda ikişer adet sütunce bulunmaktadır. Mihraptaki bitkisel süslemeler ve mukarnasın üst köşelerinde “Allah” ve “Muhammed” yazılı iki adet levha yer almaktadır. Minber ahşap olarak yapı duvarına bitişik, kıvrımlı olarak tasarlanmıştır. Külahlı minberin üzerinde hilal motifi ve ahşap çıtalarda süslemeler yer almaktadır. Minberde kaide dışında tüm öğeler bulunmaktadır. Caminin batı kısmında yapıdan ayrı olarak tasarlanmış ve beden duvarına desteklenmiş ince uzun iki şerefeli minaresi bulunmaktadır. Caminin harim kısmına beton direklerle bağlanmış, demir korkuluklu kadınlar mahfili bulunmaktadır.

³⁰ Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 128

³¹ Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

³² Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 128

Görsel 16. Rasovu Camii Mihrabı
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 17. Rasovu Camii Minberi
Kaynak: Abidin Temizer

Sonuç

Balkanlardaki Osmanlı dönemi yapılarıyla ilgili çalışmalara ve arşivlere bakıldığında bunlardan günümüze sadece üçte birinin geldiğini söylemek mümkündür. Yapılar; yangın, deprem, savaş gibi çeşitli nedenlerle yıkılmış ve günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenler yıkımlar için sayılmakla birlikte aslında en önemli nedenler arasında kasıt ve kültürel miras yöneticilerinin duyarsızlıklarını göstermek mümkündür.

Osmanlı döneminde Balkanlarda inşa edilen camiler, Anadolu'daki Osmanlı-Türk camilerine benzer özelliklere sahip olmakla birlikte birtakım farklı uygulamalar da mevcuttur. Balkanlardaki kubbeli, çok ayaklı camilerin yerini tek kubbeli camilere bıraktığı görülmektedir. Doğal afetler, saldırılar, bakımsızlık gibi nedenlerden dolayı çoğu caminin günümüze ulaşmadığı görülmektedir. Camilerde en çok tahrip olan öge, camilerin minareleri olmuştur.³³

Karadağ'daki İslam sanatının gelişimi, tarihî değişimler ve çeşitli etkilerle şekillenen bölgenin zengin kültürel dokusunun dikkate değer bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. 15. yüzyılda İslam'ın bölgeye gelişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlara doğru genişlemesiyle aynı zamana denk gelerek Karadağ'ın sanatsal manzarasında önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Karadağ'daki İslam sanatı, İslam dünyasından etkilenen diğer bölgelerde olduğu gibi kültürel, tarihî ve dinî bağlamlardan etkilenen birtakım özellikler sergilemektedir. Bu özelliklere bakıldığında karşımıza öncelikle mimari çıkmaktadır. Örneğin Podgorica'daki Osmanagić Cami tek şerefesi bulunan tek minaresi ve ahşap oymalara sahip mihrap ve minberiyle bölgedeki cami mimarisinin genel özelliklerini yansıtan önemli bir örnek. Mimarının yanı sıra kaligrafisi, hem dekoratif hem de iletişimsel bir form olarak hizmet etmesiyle İslam sanatında önemli bir yere sahip olmuştur. Karadağ'da, camilerde genellikle ayetleri vurgulayan belirli Arapça yazıt örnekleri bulunmaktadır. Yine süslemelerde bitkisel motifler dikkat çekerken özellikle klasik dönem Osmanlı camilerine göre daha az belirgin olsa da bölgesel farklılıklar da gözlemlenebilmektedir. Osmanlı'nın ana mekânı olan İstanbul ve çevresine bakıldığında Osmanlı sanatı hakkında en geniş bilgileri edinebildiğimiz görkemli,

³³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. İlder Büyükdığın, "Balkanlardaki Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarında Kullanılan Strüktür Sistemlerinin Osmanlı Mimarlığı İçindeki Yeri- Cami Yapıları", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2000), 173-188.

devasa kubbelere sahip ve geniş çini işçiliği bulunan cami örneklerine karşın ibadette işlevselliğe duyulan ihtiyaca dayalı olarak kurgulanan camilerin yer aldığı Karadağ'da benzer özelliklere sahip örnekler bulunmamaktadır.

Karadağ'da yıkılan çoğu yapı yerine yenilerinin inşa edildiği görülmektedir. Akova bu anlamda var olan Osmanlı mirasını yeniden inşa ederek korumaya çalışan yerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Akova'da bulunan Osmanlı dönemi camilerini odağına alan bu çalışma kapsamında bölgede bulunan, Osmanlı döneminde yapılan ve yıkılma sonrası yeniden inşa edilen 4 cami ele alınmıştır. Camilerin çoğunun yıkılmaları nedeniyle orijinal şekliyle günümüze gelen sağlam cami maalesef yoktur. Çeşitli restorasyon ya da yeniden inşa ile günümüze gelmiş olan camiler ise daha çok erken dönem özellikleri taşımaktadır. Akova'daki camilere bakıldığında genellikle köylere ve kırsal kesimlere konumlandırıldıkları görülmektedir. Dönemsel olarak bakıldığında genel itibarıyla 18. yy. sonları ve 19. yy. başlarına tarihlendirmek mümkündür. Plan özellikleri açısından kare ve dikdörtgen planlı ve tek mekânlı camiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Camiler genel olarak tek katlı tasarlanmış olup çatılı ve kuzeyden küçük bir ahşap kapı ile girişleri bulunmaktadır. Camilerin arşiv fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla ilk yapıldığı dönem taş malzeme kullanılmıştır. Yeniden yapımlarda ise dış cephe ve minarelerde beton malzeme görülmektedir. Minareler yükseklikleriyle camilerin büyüklükleri uyumlu olacak şekilde tasarlanmıştır. Birincisi tek şerefeli kısa ve kalın olan minareler ki bunlar erken dönem özelliklerine uygundur. İkinci olarak çift şerefeye sahip ince ve uzun minarelerdir. İnce ve uzun minare örnekleri klasik dönemi vurgular nitelik taşımaktadır. Minarelerde konik bir külâh ve alem bulunmaktadır. Balkanlarda kent silüeti için minareler İslam'ın varlığını ifade etmeleri açısından önemlidirler.

Çalışmada yer alan cami örneklerine bakıldığında genel olarak camilerin alanları içinde küçük birer hazire bulunduğu görülmektedir. Hazirelerde bölge halkına ait mezarlar bulunmaktadır. Camilerin içine bakıldığında harim kısımlarında süsleme bulunmadığı ve tek sahından oluştuğu görülmektedir. Tüm örneklerde harime beton ya da ahşap direklerle bağlı ve merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin bulunduğu görülmektedir. Camilerde bulunan mahfiller imamın ve cemaatin net bir şekilde görülebilmesini sağlayacak şekilde arka bölümde yer almaktadır. Mahfillerin camilerin genel mimari stiline uyumlu bir şekilde harimle bütünleşmiş olduğu görülmektedir. Akova'daki hemen hemen tüm camilerde karşımıza çıkan kadınlar mahfili bölge halkının ibadette kapsayıcılık bağlamında kadınların dinî uygulamalara katılımına önem verdiğini de göstermektedir. Camilerde gündüz aydınlatması için çok sayıda pencere, gece aydınlatması için de avizeler mevcuttur. Güney duvarlarında yer alan mihrapların iki örnekte (Bistrica Camii ve Gradska Camii) sade bir niş şeklinde karşımıza çıkarken, diğer iki örnekte (Sutivan Camii ve Rasovu Camii) ise ahşap kullanıldığı görülmektedir. Mihrap, kibleyi gösteren ve camide namazın odak noktası olarak hizmet eden yapılar olması sebebiyle Osmanlı camilerinde en gösterişli alanlardan biridir. Ancak Akova'daki örnekler kimi zaman daha sade kalabilmektedir. Çalışmada yer alan mihrap örnekleri arasında ahşap olan örneklerde bitkisel süslemeler ve sütunceler mevcuttur. Yine ahşap örneklerden birinde (Rasovu Camii) mukarnas uygulandığı görülmektedir. Mihrap alınlıklarında ayetler yer almaktadır. Ayetlerin mihraplarda kullanımı sadece dekoratif bir amaca hizmet etmekle kalmamakta manevi atmosferi de güçlendirmektedir. Rasovu Camii ve Gradska Camii'nde bulunan mihrapların iki yanında kitaplıklar bulunmaktadır. Minberlerin genel olarak ahşap ve kaidersiz olması dikkat çekmektedir. Külâhlı olarak tasarlanmış minberlerde kaide dışında tüm öğeler mevcut olup yine bitkisel süslemelerin uygulandığı görülmektedir. Bu uygulamalar minberlerin estetik çekiciliğini artırmıştır. Minberlerdeki kaliteli işçilik, kullanılan malzemenin güzelliğini de vurgulamaktadır. Minber ve mihraplar genel olarak camilerin diğer öğeleriyle bütünleşmiş, tasarımları caminin genel dekoratif temalarıyla uyumludur. Camilerde ayrıca bir vaiz kürsüsü bulunmamaktadır.

Karadağ'daki Osmanlı sanatı, geleneksel İslami unsurlar ve yerel etkilerin bir karışımını temsil etmektedir. Bu dönemin sanatsal varlıkları, Karadağ'ın tarihî yolculuğunu ve kültürel yapısını vurgulayan zengin bir doku sunarken, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgenin sanatsal

manzarası üzerindeki kalıcı etkilerini de vurgulamaktadır. Günümüzde İslam sanatı, Balkanlardaki birlikte yaşama ve paylaşılan tarihin kültürel mirasını sembolize ederek Karadağ'ın kültürel kimliğinin ayrılmaz bir parçası olmaya devam etmektedir. Bugün Akova'da bulunan Osmanlı camileri yalnızca geçmişin kalıntıları değil yerel toplumun hayati bileşenleri olarak işlev görmeye devam etmektedirler. Müslüman nüfus arasında bir kimlik duygusunu teşvik ederek ibadet, eğitim ve kültürel faaliyetler için merkezler olarak da hizmet etmektedirler. Bu bağlamda Osmanlı yapılarının araştırılarak sunulması ve bu varlıkların korunması büyük önem arz etmektedir. Ayrıca bir kültürel miras değeri olan bu yapıların bölgede yaşayan halkın tarihine ışık tuttuğu açıktır. Buna göre yöre halkının kültürel kimliğinin korunmasında önemi yadsınamaz olan bu taşınmaz kültür varlıklarının korunması kapsamında günümüze ulaşan değerlerin envanterlerinin çıkartılarak restorasyona ihtiyacı olan varlıkların belirlenmesi ve gerekli onarım çalışmalarının yapılması önemlidir. Bununla birlikte kültür turizmi kapsamında gerek Karadağ Turizm Bakanlığı bünyesinde gerekse yerel yönetimlerce yapılacak olan tanıtım faaliyetleri bu kültür varlıklarının kültür turizmi kapsamında değerlendirilmesine ve bölgenin etnik kimliğini oluşturan bu değerlerin korunması ile ileriki kuşaklara aktarımına fayda sağlayacaktır. Ayrıca, turizm anlamında yapılacak olan bu çalışmalar ile bölge turizminin daha da canlanması beklenmektedir. Kültürel değerlerin bulunduğu bölgelere yapılan turistik ziyaretlerdeki artış, bölge halkının hediyelik eşya, yöresel lezzetler vb. alanlarda yapacakları ticari yatırımların artmasını sağlarken, hem mikro hem de makro anlamda bölge ekonomisine katkı koyacaktır.

Kaynakça

Karadağ Devlet Arşivi

Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

Salnameler

1284 Tarihli Bosna Vilayet Salnamesi,

1294/1877 Tarihli *Salnâme-i Vilayet-i Bosna*.

1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi

1867 Tarihli *Salname-i Vilayet-i Bosna*.

Kitap ve Makaleler

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri, Yugoslavya II* (3. Kitap), İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2000.

Büyükdığın, İlder, "Balkanlardaki Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarında Kullanılan Strüktür Sistemlerinin Osmanlı Mimarlığı İçindeki Yeri- Cami Yapıları", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2000, 173-188.

Eroğlu, Mehmet Ali, "Karadağ Rožaje Kučanska Camisi 'Ahretlik' Kilim Dokumaları", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/27 (2023): 329-350.

Hadžić, Fatih, *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku*, Avlija: Rožaje, 2013.

Hajdarpašić, Raif, *Bosna i Bošnjaci Bihora, Srednja grafčka škola*: Sarajevo. 1997.

İbrahimgil, Mehmet Zeki ve Hamza Keleş, "Balkan Ülkelerinde Osmanlı Eserleri Üzerine İstatistiki Değerlendirme", *Akdeniz Sanat Dergisi*, Cilt: 13, Özel Ek Sayı (2019): 511-529.

- Kiel, Michiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone: CS326 (Variorum Collected Studies) Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone*, Aldershot: Variorum, 1990.
- Medojević, Jovo, *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*, Podgorica: Almanah, 2003.
- Morrison, Kenneth, *Montenegro, A Modern History*, London: I. B. Tauris, 2009.
- Özer, Mustafa, "Balkanlarda Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 12 Cilt, 13 (2016): 120-133.
- Rastoder, Šerbo, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore Između Prošlosti i Sadašnjosti*, Podgorica: Almanah, 2010.
- Rovčanin Premović, Gordana, "Expansion of the Planned City in Relation to the Historic Urban Structure Case Study Podgorica, Montenegro", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 7/18, (2020): 347-358.
- Sancaktar, Caner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki Kültürel ve Demografik Mirası", *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, No. 2, (Ekim 2012): 53-93.
- Temizer, Abidin ve İbrahim Serbestoğlu, "Karadağ'da Osmanlı Dönemi Camileri", 8th *International Symposium on Balkan History Studies Culture, Architecture and art in the Balkans (September 1st-4th, 2022, Istanbul/Türkiye) Proceeding Book-V.1* içinde, editör, Abidin Temizer, Lyon: Livre de Lyon, 2022, 1-19.
- Temizer, Abidin, "Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetine Dair", *Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III, Sayı 68* (2015):3007-3015.
- Temizer, Abidin, "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)", Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2013.
- Temizer, Abidin, "Montenegro in the First Balkan War", *Annals of the Academy of Romanian Scientists Series on History and Archeology*, Volume 5, Number 1, (2013): 65-80.
- Temizer, Abidin ve Marijan Premovic, "Montenegro under Ottoman Rule (1497-1697)", *Hiperborea*, Vol. 8, No. 1, (2021): 1-15.
- Temizer, Abidin, "Osmanlı'nın Balkanlarda Kurduğu Bir Şehir: Akova", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri* içinde Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, 1343-1368
- Temizer, Abidin, "Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1913)", Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2007.
- Turan, Ömer ve Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004.

İnternet Kaynakları

- Unesco Millî Komisyonu, (2003). "Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?", par.1 <https://www.unesco.org.tr/Pages/168/19#:~:text=K%C3%BClt%C3%BCrel%20miras%20ayn%C4%B1%20zamanda%2C%20atalar%C4%B1m%C4%B1zdan,gibi%20gelenekler%20veya%20ya%C5%9Fayan%20ifadeleri>, Erişim tarihi: 22.09.2024.